

Історична антропологія

УДК 801.81:358.3

А. І. Темченко

СЕМАНТИКА РАХУВАННЯ: КОНЦЕПТ «ПЕРШИЙ» В МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕННЯХ УКРАЇНЦІВ (на матеріалі замовлянь)

У статті розглянуто окремі аспекти міфології рахування, пов'язаного з його початком. На відміну від інших міфологічних текстів у замовляннях рахуванню підлягають невидимі об'єкти (тілесні органи), що слугує засобом магічного упорядкування і правильного розташування. В цьому контексті знаковим видається концепт "перший", який очолює міфологічну ієрархію числа, тому символізує силу. З поняттям "першого" зіставляються просторові, часові і соціальні парадигми, а також статусні персонажі язичницького пантеону і християнські святі.

Ключові слова: міфологія, семантика, замовляння, число.

Постановка проблеми. Замовляння є частиною архаїчного обряду, під час якого відбуваються операції з числами, зокрема як рахування, що спричиняє виникнення розгорнутих класифікацій і слугує формульними описами схем багаторівневого міфологічного світоустрою. Метою статті є висвітлення окремих аспектів міфології рахування, пов'язаного з його початком. В науковій літературі існують лише поодинокі праці, присвячені початку обрядового рахування [1]. Натомість відсутні публікації, що висвітлюють семантику рахування в лікувальних текстах українців.

Мета. На матеріалі замовлянь проаналізувати семантику рахування, на прикладі концепту «перший», що відображена в міфологічних уявленнях українців.

Виклад основного матеріалу. У традиційній культурі рахування є сакральною дією, оскільки передбачає не лише вміння розташувати в логічній послідовності певні об'єкти, стверджуючи їх як множину, але й здатність абстрагуватись від цієї множини, тобто виокремити кожен об'єкт, що позначає те чи інше число. В процесі рахування відбувається називання кожного елемента, в результаті чого відбувається підтвердження їхнього буття в міфологічній картині світу або вони вилучаються з неї.

Загальна концепція числової символіки лікувальних текстів не виходить за межі основного принципу міфології числа – рахується лише те, що існує. В замовляннях, на відміну від інших обрядових текстів, рахуються об'єкти на лише видимі, але й невидимі («сустави», «жили», «кості»), що не суперечить міфу, оскільки рахування є найоптимальнішим способом упорядкування і структурування розбалансованої хворобою дійсності. Перефразовуючи міф, – рахують, щоб упорядкувати або підкорити те, що, на перший погляд, порахувати або підкорити неможливо (лихоманки, пропасниці, «продові дочки», «нагі жони», «злі язички» тощо). Коли невідомий / непізнаний об'єкт включається в процес рахування – йому нав'язуються людські (не-потойбічні) «правила гри». Міфологічні, здавалося б, архаїчні техніки лікування активно використовуються сучасною психотерапією в спробах збалансувати зрушену стресом психіку.

Особливої уваги заслуговує початок рахування, що проявляється у вигляді порядкового числівника *перший*: д-р. *първъ*; пов'язане з д-інд. *pūrvaś* – «передній / попередній / перший». У ц-сл. складних словах *перво-* часто відповідає гр. *ἀρχι* – «першоангел» [2, Т. 3, 122, 235]. Ймовірно, що чергування *пер / пре / пра* указують на найвищу ступінь, втілюють «абсолютне» значення: пер-ший → пер-вісток → пер-возваний → пре-мудрий / прекрасний → пра-дід / пра-баба / пра-щур. У зв'язку з цим префікс є показником ієрархічності

числа, оскільки визначає найголовніше: «Першим разом, Господнім указом». З *першим* у традиційній культурі асоціюється сила, тому в Східній Македонії (Родопах) перший день кожного місяця присвячувався першому серед хижих тварин – вовку; у південних слов'ян перше яйце від чорної курки вважалось оберегом від хижаків, болгари вірили, що змія, яка першою виповзає на свято Сорока Мучеників, тримає у пащі золотий камінь, за допомогою якого здійснюються бажання [3, 135, 149, 323]. Старший син в українській родині вважався першим після господаря і мав право голосу замість нього на громадських зборах, а після одруження на ведення окремого господарства. У казці про Царівну Жабу стріла старшого сина попадає у двір першого серед людей – князя, після чого він одружується на його дочці.

В обряді важливого значення набуває процес визначення першості, яке набуває обрядових форм, зокрема змагань на фізичну витривалість і кмітливість. Невипадково перший день тижня (неділя) вважається святковим і присвячується сонцю. Перевага старшого / першого над меншим / не-першим «експлуатується» обрядом, використовуючи силу першого як стимул: «На Калініном мосьце стояло трі дзевіци, і ўсе трі сестрици. *Старшая* сестра Сусу Хрісту сорочку умивала, красной лисой корові урокі отговорала» [4, № 805]. В архаїчні часи перша дитина вважалась «від Бога», тому народжувалась «для Бога». Про це свідчить Кирило Туровський в одній зі своїх проповідей: «Отселе не приемлет ад требы, заколаемых отцы младенцев, на смерть почести – преста бо идолослужение и пагубное бесовское насилие» [5, 146], а також невідомий автор, який переказав «Слово Григорія, як перші погани або язичники кланялись ідолам і треби їм клали...»: «Таверкама дѣторѣзаныа ддолом ѿт первенець лаконьскаа требншнаа кро^в» [6, Т. 2, с. 23] кров'ю яких мастили ідол Гекати / Мокоші. Зіставлення першого і Божого проявляється в інших обрядових діях. Наприклад, перший / останній снопи не зжинали, а завивали «Велесу на борідку». Заплетені колоски вважались священними, зрізання яких загрожувало каліцтвом женця: «покрутить так, як покручені ці колоски» [7, 74].

Обрядовими могли сприйматися інші дії, наприклад, шлюб з тотемною істотою: «Шла Божа Маці із своїми дочками. *Старша* дочка, котора із *вужем* іграла і буль-вопух разгоняла» [4, № 698]. Напевне, що мова йде про обряди, присвячені культу родючості, оскільки вуж в традиційних віруваннях співвідноситься із семантикою falos(a). Пор. з рос. діал. *уж* – «змія» / *уд* – «чоловічий дітородний орган» [2, Т. 4, 148–150], а також ідіомами *грати весілля* і діал. *догратися* в значенні «завагітніти». На Волині побутовали подібні мотиви – вуж грає із зозулею, як чоловік з дружиною [3, 93].

В інших міфологічних сюжетах *перший* сприймається як просторова / часова константа. Пор. з етимологією *інший*: болг. *ин, ина, упо*, чеськ. *jínu*, д-польськ. *iny, inny*, ст-сл. *ieiu* проявляється як складова **ino* – «один / одне» в похідних, д-р. *иноходьць*, ст-сл. *ieii* – «постійно». Споріднене з лит. *inas* – «дійсний / правильний», д-пруськ *ains*, лит. *vienas*, лтш. *viēns*. – «один»¹ [2, Т. 2, 134]. У цьому аспекті зіставляється з центром світу, що виокремлюється з просторово-часового загалу: д-р. *одинако* – «однак / зокрема» [9, Т. 2, с. 614].

¹ Міфологічну передісторію числа *один*, його трансцендентну сутність дослідив В. Топоров у статті «Числовий код у замовляннях» [12, 208–210]. Один – завжди виокремлюється. Це те приховане, що постійно знаходиться в латентному стані, але проявляється тоді, коли створюються відповідні умови. Пор. з висловами: «Одна людина сказала», «Що за один?». Роздумуючи над внутрішньою етимологією *один*, вчений зазначає, що один – це не перше, від імені кого ведеться діалог, і не друге, до кого відбувається звернення. Один – це інше, яке необхідне для існування самого діалогу, оскільки про нього постійно говориться – це те, що приходить на зміну старому: **ei-no-s*, д-і. *ena* – пов'язане з д-і. *ina* – «сильний / міцний / могутній / володар»; *inoti* – «примувати». Конкретне ім'я не називається, лише вказується на його існування **(h)ei-*: *(h)*³ – вказівний займенник. Вказування на силу, яка не має імені і не озвучується, лише натякається на її присутність. Інакше кажучи – це перше у третьому, коли відбувається народження нового циклу. Відбулося в дієслові **indh* – «запалювати» (пор. *edh-*), а також негативний контекст, смисловий опозит *hetьск. inan* – «хвороба», д-інд. *enas* – «злочин / гріх / нещастя».

Дух першого, як іншого у процесі розгортання нової якості могло відбитися в поняттях з коренем **ei* (**oi*) – «іти, приводити в рух», **ci* – «червоний / рябий» – акцентуються зорові відчуття, оклик «Ей!». Розуміння В. Топоровим одинці як іншого, що не є нічим іншим, лише самим собою, збігається з розумінням рахування як процесу динаміки не лише кількісної, але й якісної, де одиниця здатна виокремлювати нове в усіх завершених процесах.

На нашу думку, інший має додаткові смислові навантаження. Інший – поняття, що відокремлює «те» і «це» (інший → той, свій → цей). Покійник не може бути другим, значення якого розповсюджується на живих (друг – другий), але є іншим (иної – ознака відокремлення від першого, а не продовження його в якості другого). Інший є словом-межею, що має захистити першого від негативного впливу іншого. У зв'язку з цим, інший застосовується по відношенню до чужої, як от: інакодумець, іновірець, інок – особа, що не належить миру, тому в д-р. мові *інший* зіставляється з *начебто*: «Й велику пакость створиша, *ино* ратии, *ино* свои» [8, Т.1, 1001].

Саме сюди прагне міфічний герой / виконавець замовляння: 1) »На море на окіяне, на острове на *Бояне*, там лежить камінь, на тим камені сидить трі старця»; 2) »На море-лукаморе стаяў дуб, пад тим дубам било трі камні, пад тимі камнями сідзело трі жабухи <...> на тим дубу двенацаць какатоў, на тих какатах двенацаць арлоў <...> ідзіця, бяриця у гадаў яди»; 3) »Пойду на *Божу гору*, затрублю [з] залізню трубу, зберайтесе, воўки і воўчіці, позамикаю губи і зубі і очі і вуші, шоб не бачили гішніе скотини, (шоб такої-то скотини не чіпали)» [4, №№ 553,659,908]. Пор. з текстом казки «Про Кошція Безсмертного, як його убили Іван Царевич і Булат Молодець»: «Кошцій відповідає: «Ніхто ще в світі мою смерть не находив і не найде, ніхто мене не вб'є. А смерть моя на морі-океані, на острові Діяні. На тим острові є дуб, а під тим дубом скриня, а в тій скрині заець, у зайці качка, а в качці яйце, у тому яйці моя смерть». Аналогами вселенського Центру вважалися відокремлені / одиничні важкодоступні місця – гора, острів, скеля, дерево. Звідси семантика назв на зразок: острів Боян, Божа гора, Лукомор'я тощо. Помітною є спроба максимально індивідуалізувати міфологічний центр, виокремивши його із загального ландшафту: «На морі → на океані → на острові на Бояні → лежить камінь»; «На морі-лукомор'ї → стояв дуб → 1) під тим дубом було три камні → під тими каменями сиділо три жабухи → 2) на тому дубі → дванадцять орлів». Номінативне і просторове звуження Центру передбачає його силову концентрацію, можливість швидкого і якісного виконання бажаного.

Важливим фактором, що посилює дію замовляння, є час його виголошення – на сході сонця. Обрядові слова є *першими* в новому часовому періоді, тому можуть символізувати творчий принцип Бога і людини як «її образ і подобу»: 1) «Стань, Госпадзі, да помагі *первим* разом, добрим часом. Я с прозьбаю, а ти, Боже, с помаччу»; 2) «*Первим* разом, Божим указом, вроки на сороки, на ворони»; 3) «*Первим* разком, ліпшим часком прошу Господа. Пособі, Госпадзі, поможи ту болячку вимовляць» [4, №№ 240,266,336]. Мотиви першого / творчого слова зустрічаються в етіологічних міфах, зокрема Біблейських сюжетах: «І сказав Бог: «Хай станеться світло!» І побачив Бог світло, що добре воно <...>. І сказав Бог: «Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою і водою» <...>. І назвав Бог твердь «Небо». І був вечір, і був ранок – день другий» (Буття. 1, 3–9). Значення *першого разу / слова* слід розуміти як перше озвучення буття після «німої» ночі. В залежності від того, що / як сказано вперше, залежить стан буття. Відповідні вірування пов'язані з уявленнями про існування часу, коли людина може впливати на стан речей: «Єсть така мінута, послушна чоловікові. У ту мінуту нільзя нічого худого сказати ни на скотину, ни на чоловіка, тому що у її що скажеш на живого разного роду, те й здійнитьса йому» [9, 156]. Повторюючи кілька раз замовляння, а також озвучення його на початку нового часового циклу є спробою потрапити у щасливу «мінуту». Крім цього це стосується обрядових слів, чистота і правильність виголошення яких має важливе значення. Наприклад, хрипота нареченої чи фальцет півчих під час вінчання можуть бути причиною смерті одного з молодих. Аналогічні наслідки очікують того, в чий оселі зірве голос колядник [10]. Знаковими вважаються на лише слова, але й будь-які звуки, почуті вперше. Мова йде про перший весняний грім. На Поліссі його гуркіт супроводжується обрядами, які «мають забезпечити здоров'я людей і сприятливу погоду протягом майбутнього господарського сезону» [11, 50]. Подібні вірування базуються на емпіричних спостереженнях: після першого грому рослинність починає зеленіти інтенсивніше [7, 171], на поверхню виповзають комахи і плазуни, тому росіяни вважали, що грім «пробуджує змію, яка спить під землею» [3, 336].

Оптимальним способом рахування обрядового часу, який лише опосередковано прив'язаний до часу емпіричного, здійснюється за допомогою слова *раз*. Називання кількості числівником *раз*² вказує на те, що кожна складова обрядового рахування трактується як початок, тобто є ознакою постійної *першості*, що розцінюється як запобіжна дія від циклічності, на яку приречена одиниця. В цьому разі одиниця не просто відтворює себе в наступних непарних числах, а творить, оскільки постійно є першою. Така логіка розгортання *раз* у міфологічних текстах пояснює невизначену його тривалість, про яку зазначає В. То-

² Граматична категорія *раз* залежить від контексту і може бути іменником, числівником і прислівником. Відповідні тенденції вказують на його глибоку смислову наповненість, яка розповсюджується на інші частини мови, як кількісний еквівалент його якісному змісту. Пор.: *як-раз* – «порівняння з разом»; *раз-у-раз* – «повторення разу»; *раз-ком* – «поєднання різного в єдине ціле в часі просторі»; *зараз* – «негайно»; *вразити* – «вцілити / перемогти». Протиставляється *різ*-ному як принципу роз'єднання, асинхронності, асиметричності *по-різнь* – «окремо».

порів: «Інший тип квантування часу здійснюється словом *раз*. Воно безперечно членує час <...> тривалість цього *раз* величина відносна, у замовляннях не піддається будь-якій надійній хронометризації» [12, 206]. Замовляння дійсно часто промовляється тричі. З першого погляду – це завершений цикл, з іншого – три рази тут завжди є першими, що забезпечує ідентичність і смислову однаковість кожного промовляння. Аналогічну семантику має і потрійне плювання. Сприйняття потрійності тут розуміється не як завершеність, а як резервна можливість постійного розгортання (коли *раз*, то значить *перший*) до безкінечності числового ряду, тобто відбувається безперестанний захист шляхом утворення циклічних потрійностей. У такому сприйнятті *разового* рахування до життя викликається опозит, про який згадувалося вище, а саме рахування-розгортання (циклічність), рахування-поєднання.

Текстова семантика першого виходить за межі суто числівникового значення, оскільки є не лише початком відліку, а вершиною ієрархії форми. Коли нуль (ніщо) позначає латентний стан буття, то один є його зародком, втіленням найпершого / найпотужнішого. В зв'язку з цим один асоціюється з *першими людьми* – міфологічними пращурами. Звернення до одиниці («перших» часів) нагадує обрядове «марення» або розмиті під впливом часу згадки про культові шлюби з тотемними істотами і людські жертвоприношення. В семантичному плані одиниця передбачає потенційне розгортання, поступово проявляючись у наступних числах, тому виступає символом творчого принципу Бога (гр. *ἀρχή* – «першоангел»), зіставляється з дітородним чоловічим органом (д-лат. *oinos* – «їнус»), постійністю і стабільністю буття (*ст-сл. ієїі* – «постійно»).

Висновки. В міфологічних віруваннях українців *перше* виокремлює одиничне, концентрує увагу, замикаючи її на собі, тому вважається найпотужнішим / тим, що належить Богу – його Творцю. Перше створене вищими силами і не залежить від людини, тому позначає «Силу Господню» (перший зіставляється з ц-сл. *пря* – «міць»). Це продовження божественної еманції, де перше – матеріалізоване духовне. Однак перше не є Творцем, але асоціюється з пращуrom, родоначальником. Разом з тим, перше не може існувати самостійно, оскільки матеріальне завжди прагне до продовження і реалізації. Перше перебуває лише в стані перманентної статичності, прагне до динаміки й розвитку, яка проявляється у подальшому рахуванні.

Список використаної літератури

1. Валенцова М. М. Первый в славянской традиционной культуре / М. М. Валенцова // Признаковое пространство культуры. – М., 2002. – С. 192–208; Бессонов И. А. Числовые моделирующие системы в мифоритуальных практиках, фольклорных и литературных текстах [Электронный ресурс] / И. А. Бессонов. – Режим доступа: <http://www.ruthenia.ru/folklore/folklorelaboratory/Bessonov04.htm>.
2. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер ; [под ред. и с предисл. Б. А. Ларина ; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачёва]. – М. : Прогресс, 1986–1987. – Т. 1: А–Д. – 1986. – 576 с.; Т. 2: Е–Муж. – 1986. – 672 с.; Т. 3: Муза–Сят. – 1987. – 832 с.; Т. 4: Т–Ящур. – 1987. – 864 с.
3. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Индрик, 1997. – 912 с.
4. Полесские заговоры (в записях 1970 – 1990-х гг.) / [сост. подготовка текстов и коммент. : Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова]. – М. : Индрик, 2003. – 752 с.
5. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 784 с.
6. Гальковский Н. М. Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси : в 2 т. – М. : Индрик, 2000. – Т. 1. – 376 с.; Т. 2: Древне-русские слова и поучения, направленные против остатков язычества в народов. – 308 с. – Репринтное издание 1913 и 1916 гг.
7. Афанасьев А. Н. Происхождение мифа. Статьи по фольклору, этнографии и мифологии / А. Н. Афанасьев ; [сост. подготовка текста, ст., коммент. А. Л. Топоркова]. – М. : Индрик, 1996. – 640 с.
8. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. Труд И. И. Срезневского. Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук : в 3 т. – С.Пб. : Тип. Императорской академии наук, 1893–1903. – Т. 1. – 1893. – 1420 [49] с.; Т. 2. – 1895. – 1803 с.; Т. 3. – 1903. – 1683 с.; Дополнения. – 1912. – 272 [13] с.
9. Гнатюк В. Знадоба до української демонології / В. Гнатюк // Наукове товариство ім. Шевченка. Етнографічна комісія. Етнографічний збірник. – Т. 33. – Л. : Наукове товариство ім. Шевченка, 1912. – Т. 2, вип. 1. – 237 с.
10. Агапкина Т. А. Вещь, образ, символ: колокола и колокольный звон в традиционной культуре славян / Т. А. Агапкина // Мир звучащий и молчащий. Семиотика звука и речи в традиционной культуре славян. – М., 1999. – С. 210–282.
11. Толстой Н. И. Заметки по славянскому язычеству. 3. Первый гром в Полесье. 4. Защита от града в Полесье / Н. И. Толстой, С. М. Толстой // Обряды и обрядовый фольклор. – М., 1982. – С. 49–83.
12. Топоров В. Н. Числовой код в заговорах (По материалам сборника Л. Н. Майкова «Великорусские заклинания») / В. Н. Топоров // Заговорный текст. Генезис и структура. – М., 2005. – С. 194–246.

Одержано редакцією 3.12.2014
 Прийнято до публікації 25.12.2014

Аннотація. *Темченко А.И. Семантика счёта: концепт «первый» в мифологических представлениях украинцев (на материале заговоров).* В статье рассмотрены отдельные аспекты мифологии счёта, соотносимого с его началом. В отличие от остальных мифологических текстов в заговорах считаются невидимые объекты (телесные органы), что служит способом магического упорядочивания и правильного размещения. В этом аспекте знаковым выступает концепт «первый», который возглавляет мифологическую иерархию числа, поэтому символизирует силу. С понятием первого соотносятся пространственные, временные и социальные парадигмы, а также статусные персонажи языческого пантеона и христианские святые.

Ключевые слова: мифология, семантика, заговор, число.

Summary. *Temchenko A. Semantic of numeration: concept «pershyi»/«first» in mythological opinions of Ukrainians (on materials of healing spells).* The article deals with analysis of some aspects of mythology of counting. The author pays his attention to such mythical texts as spells include invisible objects or physical bodies that serve as a method of regulation and correction order. The author accents on the conception of the «first», that is on the head of mythical hierarchy of numbers. The «first» is also a symbol of power, influence. The meaning of the «first» is often compared with temporary, space and social paradigms and with persons of consequence of pagan pantheon and Christian saints. The symbolic of the «first» as the most powerful is often used with numerous the «one». The using of the structural form of the «first» means permanent renovation of counting. The semantic meaning of the first in this case has a broad numerous meaning because the «first» is not only the starting point. The author comes to the conclusion that first is also a top of mythical meanings. The mythic symbol of the first means something that is created by higher powers. But the «first» is not Creator but the first is associated with ancestor, forefather.

Key words: mythology, semantic, healing spells, number.

УДК 94(492)“15”

С. А. Ковбасюк

РЕФОРМАЦІЯ І ПОПУЛЯРНА КУЛЬТУРА: РЕФОРМА ПОПУЛЯРНОЇ ПРОПОВІДІ ТА НАРОДНИХ СВЯТКУВАНЬ У НІДЕРЛАНДАХ XVI ст.

У статті проаналізовано причини, шляхи і методи реформи двох складових популярної культури в Нідерландах XVI ст.: популярної проповіді та народних святкувань. Було зроблено спробу прослідкувати перебіг реформи від перших «проектів» гуманістів до практик реформаторів та, згодом, законодавчого оформлення реформи.

Ключові слова: Реформація, популярна культура, Гуманізм, популярна проповідь, народні святкування.

Постановка проблеми. Дві великі кризи, які пережили Нідерланди в XVI ст. – криза релігійна, що розпочалась із поширенням реформаційних ідей на теренах країни та криза політична, спричинена зростаючим невдоволенням методами управління Габсбурзької монархії, і яка зрештою вилилась в національно-визвольну боротьбу Нідерландів (1568–1648), не могли не позначитись на популярній культурі та ставленні до неї різних прошарків суспільства. Нові суспільно-політичні та релігійні умови, створені в умовах кризи, були свідченням і значних світоглядних змін, а звідси – й необхідності перегляду всієї культурної парадигми. В даній статті ми зосередимось саме на аналізі систематичних намагань деяких освічених кіл нідерландського суспільства, спрямованих на зміну цінностей і світогляду решти населення, задля їх «виправлення» або «поліпшення» [1, 221]. Ці намагання відомий англійський культуролог та історик П. Берк запропонував називати «реформою популярної культури», наголошуючи при цьому на неоднорідності даного «реформаторського» руху в різних країнах, що, тим не менш, не заважає бачити реформу популярної культури як певну цілісність [1, 221–222].

Ми зупинимось лише на двох аспектах реформи популярної культури в Нідерландах: «реформі» популярної проповіді та реформуванні народних свят, розпочаті гуманістами та продовжені діячами Реформації, та, зрештою державою. Ці два аспекти були вибрані нами